

İSLAM HUKUKUNDA “TERTİB”İN YERİ VE ÖNEMİ

THE WORD “TERTİB”’S IMPORTANCE IN ISLAMIC LAW

Doç. Dr. Hasan TANRIVERDİ

D. Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi ABD

tanriverdi21@hotmail.com

ÖZ

Bazen bir hukuki metinde bir çok iş veya isim sıralanır. Bu sıralamaya İslam hukukunda “Tertib” denir. Tertibin Arap toplumuna özgü genel nedenleri olduğu gibi İslam hukukunda da özel nedenleri vardır. Araplar genellikle, sıralayacakları şeyleri manaları itibariyle (zaman, konum, sebep-sonuç ilişkisi vb) değerlendirerek aralarında bir tertib oluştururlar. Bunu da dillerinde bulunan ve sıralamayı bildiren bağlaçlarla ifade ederler. İslam hukukunda ise, İslam hukukçuları temel kaynaklar olan Kur’an ve Sünnet’ten hüküm çıkarırken, bu bağlaçlara çok dikkat etmişlerdir. Çünkü eğer metinde, sıralamayı (tertibi) bildiren bir bağlaç kullanılmış ise, sıralanan şeylerin o sıraya uygun yapılması gerekir. Metinde sıralamayı bildiren bir bağlaç kullanılmamış ise, peygamberin uygulamasında bu sıraya daima riayet edilip edilmediğine özellikle dikkat etmiş ve ona göre hüküm çıkarmışlardır. Bu uygulamada da bir ipucu bulunmazsa, kendileri sıralanan şeylerin hukuki konumlarını tespit ederek aralarında bir tertib oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Tertib, Bağlaç.

ABSTRACT

In judicial texts sometimes the words are strung together and this type of writing is called ‘Tertib’in Islamic law. Tertib plays a special role for the Arabs; however it plays also an important role in the Islamic law. In Arabic the position of the verbs depend on their importance and meaning (time, status, reason-conclusion) and thus ‘Tertib’ is applied, and conjunctions indicate the order of verbs. Those conjunctions were paid attention to when Islamic lawyers enforced a judgment and there the Coran and Sunnet were the main sources for their judgments. Here it was important to enforce the judgment according to the sequence of the verbs when there is a special conjunction emphasizing its order. In passages where indicative conjunctions were not used then attention was paid to the judgments order of the prophet. Islamic lawyers tried to figure out the judicial status of the matter and created their own ‘Tertib’ unless there was any prove indicating that the prophet has enforced the judgment by the verbs order.

Key Words: Islamic Law, Tertib, Conjunction.

GİRİŞ:

İslam Hukuku, kişinin onun yaratıcısı olan Allah'a (c.c) karşı görev ve sorumluluklarını düzenlediği gibi, kişiler arası ilişkileri de düzenler. Birinci kısma "Hukukullah" denilirken ikinci kısma da "Hukuku'l-İbad" adı verilmiştir. İslam hukuku kuralları, kaynak olarak ilk sırada Kur'an-ı Kerime dayanırken ikinci sırada da Peygamber (s.a.v) in söz ve davranışlarından oluşan Sünnet'e dayanır. Kur'an ve Sünnette yer alan hükümler ise her zaman yalın ve tek bir işlem öngörecektir şekilde basit değildir. Bazen, bir konu düzenlenirken, birçok işlemin öngörüldüğü ve bu işlemler dile getirilirken ya tek cümlede sıralandığı ya da ard arda zikredilen cümlelerle dile getirildiği görülmektedir. Kısacası, bir İslam hukuku terimi olarak "Tertib" kelimesiyle ifade edilen bu sıralamanın İslam hukukundaki yeri ve önemi bu makalede ele alınacaktır. Makalemizde önce "Tertib" kelimesinin sözlük ve terim anlamları verilecek ve yakın kavramlarla münasebeti ele alınacaktır. Sonra, sıralamada önceliği gerektiren "Genel Nedenler" örneklerle açıklanacaktır ve sonra da İslam hukukuna göre sıralamada önceliği gerektiren "Özel Nedenler" örnekleriyle ele alınıp değerlendirilecektir.

I. TERTİB KAVRAMININ TANIMI VE YAKIN KAVRAMLARLA MÜNASEBETİ

A) TANIMI

Tertib: köken itibariyle Arapça bir kelimedir. Lügatte (Sözlük anlamıyla); sabitlemek¹ ve her bir şeye bir konum vermek² demektir. Bu anlamı dikkate alarak Araplar, aynı kökten gelen kelimelerle, sabit ücrete "ratib" derken, dik/sabit (eğilip bükülmeden) yürüyen deveye de "retba" demişlerdir³. Yine aynı anlam dikkate alınarak, farz namazlara bağlı olarak kılınan sünnet namazlara da Fıkıh ilminde "revatib" denilmiştir, çünkü belirli bir zaman ve yere sabitlenmişlerdir. Terim olarak: "Birçok eşyayı, aralarında öncelik/sonralık ilişkisi kurup, artık tek bir isim ile anılacak bir konuma getirmektir" diye tanımlanmıştır.⁴

Biz bu makalemizde "İslam Hukukunda Tertib" derken, şunu kastediyoruz; İslam hukuku kaynaklarında bir konunun hükmü verilirken, bazen birden fazla isim veya hukuki işlem sıralanmıştır. Bu sıralamaya, İslam hukuku terimi olarak, tertib denilmiştir. İşte bu sıralamaya riayet edilmeden yapılan hukuki işlem geçerli olur mu? Başka bir ifade ile bu sıralama bağlayıcı mıdır değil midir? Makalemizde bu konuyu örneklerle açıklamaya çalışacağız.

B) YAKIN KAVRAMLARLA MÜNASEBETİ

Tertib kavramına yakın kabul edilen başlıca kavramlar şunlardır; Terkib, Te'lif ve Tanzim. Şimdi bunları ayrı ayrı ele alalım.

Terkib; bir çok eşyayı, aralarında öncelik/sonralık ilişkisi kurmadan, artık tek bir isim ile anılacak bir konuma getirmektir. Buna göre, Tertib ile Terkib arasındaki temel fark; parçaları arasında öncelik//sonralık ilişkisinin olup olmamasıdır. Tertib'te bu ilişki var iken Terkib'te yoktur.⁵

¹ İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, (r t b maddesi) 1/409

² Cürcani, Ali, et-Ta'rifat, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay, Beyrut, s. 71 Menavi, Muhammed, et-Ta'arif, Darü'l-Fikir yay. Beyrut, s. 70

³ Bkz. İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, 1/409

⁴ Bkz. Cürcani, et-Ta'rifat, s. 71. Menavi, et-Ta'arif, s. 69

⁵ Menavi, et-Ta'arif, s.73

Te'lif; birçok eşyayı, aralarında öncelik/sonralık ilişkisi şart olmaksızın, artık tek bir isim ile anılacak bir konuma getirmektir. Buna göre Te'lif, daha geniş anlamı olup hem Tertib'i hem de Terkid'i içine almaktadır.⁶

Tanzim; mücevherleri, görünümü en güzel olacak şekilde ipe dizmektir. Bu ipe de "Nizam" denilmiştir. Mücevherlerin dizilişinde öncelik/sonralık ilişkisi olduğu gibi, dizilişten sonra bu mücevher kümesi tek bir isim de alır. Buna binaen, Tanzim bir tür Tertib olmaktadır, ancak Tanzim'de şu özellik vardır; mücevherlerin dizilişinde en önemli unsur ve ölçü şekil ve görünümün güzelliğidir. Şiirde de şekil ve görünüm güzelliği özellikle dikkate alındığı için ona da "Nazm" denilmiştir.⁷

II. TERTİB'TE ÖNCELİK NEDENLERİ

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, İslam hukukunun temel iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet Arapçadır. Her iki kaynakta da, Arap dilinin en ince gramer kurallarına uyulduğu gibi, bu dilin belagat ve edebi yönünün de en mükemmel şekilde bu kaynaklarda kendini gösterdiği kabul edilmektedir. Nitekim Allah (cc) Kur'an'da " Yoksa "Onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu" mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin." (Hud: 13) buyururken, müşrikleri yukarıda zikredilen noktalarda Kur'an surelerine benzer sureler yazmaya davet etmiştir.⁸ Peygamber (sav) de Arapçayı çok fasih konuşur, her kelimeyi yerinde kullanır ve lehçe ve şivelerini de bilirdi. Bunu fark eden Hz. Ali (ra) şöyle demiştir: Ey Allah'ın peygamberi. Biz aynı dedenin torunlarıyız. Oysa seni görüyoruz ki, (farklı/uzak yerlerden) gelen Arap heyetleriyle (rahat) konuşuyorsun. Peygamber (sav) buyurdu ki: Rabbim beni eğitti, güzel eğitti ve ben Beni Sa'd kabilesinde yetiştirildim.⁹

Yukarıdaki verilere göre, Kur'an ve Sünnette kullanılan Arapça hem gramer açısından hem de belagat açısından en mükemmel Arapçadır. Bir toplumun diline o toplumun kültürünün de yansıtacağını dikkate alan en meşhur eski Arap dil bilgisi âlimi Sibeveyhi, şöyle der: Arapça bir paragraf veya cümlede sıralanan şeyler arasında, kesin/bağlayıcı bir sıralamayı bildiren bir atıf harfi (bağlaç) kullanılmamış ise de yine sıralamaya önem vermek gerekir. Çünkü Araplar konuşmalarında her zaman önemsedikleri şeyleri önce zikrederler.¹⁰

Bunu dikkate alarak biz de "Tertipteki Öncelik Nedenleri"ni ikiye ayırarak ele almayı uygun bulduk. Birincisi: Tertipteki önceliğin genel nedenleri. İkincisi: İslam hukukuna göre tertipteki önceliğin özel nedenleri. Şimdi bunları ayrı ayrı ele alalım.

A) TERTİBTE ÖNCELİĞİN GENEL NEDENLERİ

Başta İslam hukukunun temel kaynakları olmak üzere Arapça kaynaklara bakıldığında, tertipte öncelik nedenlerinin çok ve farklı olduğu görülmektedir. Bunların içinde en çok kullanılan neden, değişik kısımlarıyla "Ma'na" olmakla beraber, bazen ma'na açısından eşit veya farklı konumda iki şey arasında kesin/bağlayıcı bir sıralamayı bildiren bir bağlacın kullanıldığını müşahade etmekteyiz.

⁶ Bkz. Cürcani, et-Ta'rifat, s.71

⁷ İbn Manzur, Lisanü'l-Arap, 12/578

⁸ İbn Kesir, İsmail (H. 774), Tefsirü'l-Kur'an'il-Azim, Daru Tayyibe yay. Suudi Arabistan. 1999. Belagat ile nazmın güzelliği ve ma'nanın mükemmelliği noktalarında, Arapçayı en iyi bilen ve kullanan kişilere böyle bir davetin yapılması çok dikkat çekicidir. Daha sonra inen ayetlerde bu miktar üç ayete kadar indirilmesine rağmen onlar buna da cesaret edememişler ve kılıçla karşılık vermeyi tercih etmişlerdir.

⁹ Cezeri, Ebu's-Saadat el-Mubarek, en-Nihayet fi Garibi'l-Hadisi ve'l-Eser.el-Mektebetü'l-İlmiye yay. Beyrut. Bazı hadis kaynaklarında bu hadis "muttafakun aleyh"(ittifakla kabul edilmiş) olarak kaydedilmektedir. Bkz. el-Bekri Muhammed, Delilü'l-Falihin li Turuki Riyazu's-Salihin, 5/83.

¹⁰ Alai Salahuddin, el-Fusulü'l-Müfide fi el-Vavi'l-Mezide, Darü'l-Beşir yay, Umman. S. 111

Nadiren de olsa, tertipte öncelik nedeni olarak ‐Lafız‐ın da dikkate alındığını görebiliriz. Bunları mümkün olduğu kadar Kur’an’dan örneklerle ayrı başlıklar altında ele alalım.

1) Ma’nanın Dikkate Alınması

Ma’nanın dikkate alınarak tertipte önceliğin verildiği durumları beş maddede toplayabiliriz.

a) Zaman:

Aralarında zaman(tarih) açısından öncelik-sonralık ilişkisi bulunan şeyler, zikredilirken de bu sıralamaya göre zikredilmeleri tercih edilmiştir. Buna Kur’an’dan şu ayeti örnek olarak verebiliriz; ‐(Rasulüm!) Eğer onlar (inkarcılar) seni yalanlıyorsa, (şunu bil ki) onlardan önce Nuh’un kavmi, Ad, Semud ve İbrahim’in kavmi, Lut’un kavmi ve Medyen halkı da (peygamberlerini) yalanladılar. Musa da yalanlanmıştı.‐ (Hac:42) Burada yer alan peygamberlerin, yaşadıkları tarihler –başka bir ifade ile zaman- dikkate alınarak sıralandıklarını görüyoruz.

Ayrıca şu ayeti de verebiliriz: ‐Siz hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı, şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi (bu organları işler hale getirdi).‐ (Nahl:78) Burada da iki cümle arasında, zaman açısından öncelik/sonralık ilişkisinin dikkate alındığı açıkça görülmektedir. Çünkü insanda bilinç doğumdan sonra oluşmaktadır.

b) Tabiat (Doğa)

Bazı şeyler doğaları gereği biri diğerinden sonradır. İşte doğalarında var olan bu sıralama, bu eşyalar dile getirilirken de dikkate alınır. Örneğin, rakamlar (Bir, İki, Üç, Dört vd.) doğaları gereği aralarında bir sıralama vardır. Çünkü küçük rakamlar olmadan büyük rakamlar oluşmaz, başka bir ifade ile, her büyük rakamın içinde zaten ondan küçük rakam vardır. Nitekim Kur’an’da ‐..ikişer, üçer, dörder..‐ (Nisa:3) ayet-i kerimesinde de bu sıralamanın takip edildiğini görüyoruz.

c) Derece/Konum

Bazı şeyler, hafif olandan şiddetli olana doğru farklı derecelerde oldukları gibi, bazı şeyler de yakın olandan uzak olana doğru farklı konumlarda olurlar. Farklı derece ve konumlarda bulunan bu şeyler, dile getirilirken de aynı sıralama (tertip) dikkate alınarak dile getirilmeleri tercih edilir. Örnek olarak şu ayeti verebiliriz: ‐İnsanlar arasında hacı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde sana (Ka’be’ye) gelsinler.‐ (Hac: 27) Yaya olarak yapılan yolculuklar genellikle yakın mesafeli yolculuklardır ve yorucu olmazlar. Buna karşılık uzak mesafeli yolculuklar genellikle yorucu olurlar. Buna göre ayette, yolculuktaki yorgunluğun şiddet derecesi dikkate alınarak bir sıralama takip edilmiştir. Nitekim ayette ‐yorgun argın develer üzerinde‐ tabiri ile bu durum açıkça ifade edilmiştir.

Başka bir ayette de, itaat edilmemesi istenen kişilerin özellikleri hakkında şöyle buyrulmuştur: ‐..daima kusur arayıp kınayan, durmadan laf götürüp getiren, ‐ (Kalem:11) Bu ayette dile getirilen ikinci özellik birinciye göre daha ileri bir aşamadır, çünkü -birincisinden farklı olarak- ikincisinde hareket ve gidip gelme gerekmektedir.

d) Sebep-Sonuç

Eğer iki şey arasında sebep-sonuç ilişkisi varsa, mantıksal olarak sebep olan şeyin sonuç olan şeyden önce var olması gerekmektedir. Buna binaen, bu iki şey dile getirilirken de bu sıranın takip edilmesi tercih edilmektedir. Bu duruma şu ayeti örnek olarak verebiliriz: ‐ Kadımlar,

çocuklar.....(vd)...gibi nefsin istediği şeylere karşı sevgi (fitraten) insanlara verildi” (Al-i İmran:14) Kadınların çocuklardan önce zikredilmesinin buna binaen olduğu kabul edilmektedir.

Bir ayette “..çok nankör, günahkar..” (Bakara:276), iki ayette “..iftiracı, günahkar..” (Şu’ara::222) (Casiye:7) iki ayette de “..mütecaviz, günahkar..” (Kalem:12) (Mutaffifin:12) nitelermeleri yer alırken de sıralamalarında sebep-sonuç ilişkisinin dikkate alındığı kabul edilmektedir. Çünkü günahkar olmak, çok nankör, iftiracı ve mütecaviz olmanın bir sonucudur.¹¹

Hatta “ Muhakkak ki Allah (cc) çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever.” (Bakara:222) ayetindeki sıralamada da sebep-sonuç ilişkisinin dikkate alındığını görmekteyiz. Çünkü tövbe manevi açıdan temizlenmenin sebebidir.

e) Fazilet

Bazen, sıralanacak olanlar arasında fazilet/manevi değer açısından farklılık vardır, yani eşit değildirlir. Bunlar zikredilirken de en üstün olandan aşağıya doğru bir sıralamanın takip edilmesi tercih edilir. “Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimetler verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.” (Nisa:69) ayetinde, birlikte olunacak arkadaşlar dile getirilirken bu sıralamanın takip edildiği kabul edilmektedir.

Hatta İbn Abbas (ra)ın, “ Keşke hacca yaya olarak gidebilseydim, çünkü Allah (cc) Kur’an’da, yaya gitmeyi binekle gitmekten önce zikretmiştir.”¹² diyerek, “ Derece/Konum” bahsinde zikrettiğimiz (Hac: 27) ayetindeki tertibi de “ Fazilet” açısından değerlendirdiğini görmekteyiz. ,

Tertipteki öncelik sebeplerini örneklerle açıkladıktan sonra, şunu ifade etmek gerekir ki; belirli bir sebebe bağlı olarak takip edilen sıralamada, sebebin değişmesiyle sıralamanın da değişeceği muhakkaktır. Örnek olarak şunu verebiliriz; Allah (cc) Kur’an’da yetmiş bir yerde kendini “ çok bağışlayıcı, çok merhamet edici “ olarak nitelendirirken, Sebe’ suresinin ikinci ayetinde “ çok merhamet edici, çok bağışlayıcı “ olarak nitelendirmiştir. Büyük müfessirlerden Fahreddin er-Razi, bu durumu zaman sebebine bağlamıştır.¹³ Yani çoğu zaman affetme merhametten önce olur ama bazen merhamet etme affetme’den önce olur.

2) Sıralamayı Bildiren Bağlaçların Kullanılması

Arapçada, ekleme/ilave etme anlamını veren dört bağlaç vardır. Türkçe harflerle bunları şöyle yazabiliriz; ve, fe, sümme, hatta.

Bu bağlaçların durumlarını bir örnek üzerinde açıklayalım: Türkçede kullanılan (ve) bağlacı Arapçadaki aynıdır ve aynı anlama sahiptir. Örneğin “ A ve B bana geldiler.” cümlesinde kullanılan (ve) edatı, sadece A ve B şahıslarının gelme fiilinde ortak olduklarını bildirir. Bunlardan hangisinin önce hangisinin sonra olduğunu, başka bir ifade ile “tertib”i vermez. “Hatta” bağlacında farklı görüşler varsa da Arapça dilbilimcilerinin çoğunluğuna göre o da “ve” edatı gibidir, yani sadece fiilde ortaklığı bildirip tertibi vermez. “Fe” bağlacı ise tertibi de bildirir, yani örnek fiilimizde kullanılırsa, A’nın B’den önce geldiğini de vermiş olacaktır. “Sümme” bağlacı ise “Fe” bağlacı gibi tertibi bildirmekle beraber, ayrıca aralarında bir zamanın da geçtiğini de bildirmektedir. Yani bu edat örneğimizde kullanılırsa, A’nın B’den önce geldiğini bildireceği gibi, B’nin A’dan hemen sonra

¹¹ Alai Salahüddin, a.g.e. s. 113

¹² Cevzi, İbn Kayyim, Bedaiü’l-Fevaid, Mektebetü Nezzar el-Mustafa el-Baz yay. Mekke 1996. C. 1 s. 66

¹³ Bkz. Razi Fahrüddin. et-Tefsirü’l-Kebir, Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi yay. Beyrut. C. 28 s. 91

gelmediğini ve aralarında bir zamanın da geçtiğini de bildirmiş olacaktır.¹⁴ Bundan dolayı, “Fe” bağlacının çevirisi “hemen sonra” olması gerekirken, “Sümme” bağlacının çevirisi “sonra” veya “daha sonra” olmalıdır.

Bu bağlaçlar, İslam hukukunun ana kaynakları olan Kur’an ve Sünnette kullanıldıklarında, eğer hukuki bir hüküm bildiren bir cümlede yer almışsa, birbirlerine ilave ve eklemeye buldukları şeyler arasındaki tertibin durumunu da –kendi anlamları gereği- vermiş olmaktadır. Eğer bu bağlaçların anlamları konusunda ihtilaf varsa, bu ihtilaf müçtehitlerin içtihatlarına da yansacaktır. Bunu ilerde örnekleriyle açıklayacağız.

3) Lafzın Dikkate Alınması

Arapçada bazen kelimelerin ma’naları değil, lafızlarının dile ağır veya hafif gelişleri dikkate alınarak bu kelimelerin cümlede sıralandıklarını görebiliriz. Buna örnek olarak, iki kabile isimleri olan “Rabi’a” ve “Mudar” kelimeleri birlikte kullanıldıklarında, “Mudar ve Rabi’a” şeklinde değil “Rabi’a ve Mudar” şeklinde sıralandıklarını görüyoruz. Çünkü Mudar kelimesinin Arapça karakterinde üç hareke ard arda yer almakta ve bu durum dile ağır gelmektedir. Bunu önlemek için “Mudar” sona alınır ve üzerine vakıf edildiğinde yani durulduğunda son harekesi gideceğinden iki hareke kalacak ve dile hafif gelecektir. Oysa Mudar kabilesi Rabi’a kabilesine nazaran daha geniş olduğu gibi Peygamber (sav)’in mensup olduğu bir kabile olması hasebiyle de Araplar arasında daha değerli kabul edilmektedir.¹⁵ Kur’an veya Sünnette yer alan hukuki bir cümlede tertip konusu değerlendirilirken bu tür bir tertibin de Arapçada var olduğu unutulmamalıdır. Ancak bu durum çok nadirdir.

B) İSLAM HUKUKUNA GÖRE TERTİBTEKİ ÖNCELİĞİN ÖZEL NEDENLERİ

İslam hukukuna göre tertipteki önceliğin nedenlerini üç başlık altında toplayabiliriz. Bunları ayrı ayrı ele alıp örneklerle açıklayalım.

1) Sıralamayı Bildiren Bağlaçların Kullanılması

Tertipteki önceliğin genel nedenleri arasında yer verdiğimiz bu neden, İslam hukuku kaynaklarında da çok önemsenmiş ve üzerinde durulup tartışılmıştır. Kur’an veya Sünnette yer alan hukuki bir cümlede veya paragrafta, eğer bazı işlemler veya isimler, tertibi bildiren bağlaçlarla sıralanmışsa, bu tertip İslam hukukçuları tarafından kabul edilmiştir. Bu durumda tertibin varlığı herkes tarafından kabul edilmiş olmakla beraber, bağlayıcı olup olmadığı konusunda ihtilaf çıkmıştır. Bunu örneklerle açıklayalım.

Peygamber (sav), cemaat ile kılınacak bir namazda kimlerin imamlık için önceliğe sahip olduğu, başka bir ifade ile bu konuda tertibin nasıl olacağı, konusunda şöyle buyuruyor: “(Namaz kılacak olan)Toplumun en iyi Kur’an okuyanı, onlara imamlık yapar. Eğer Kur’an okuma (Kıraat) konusunda eşit iseler, onların en önce hicret edeni onlara imamlık yapsın. Eğer hicrette de eşit iseler, yaşça en büyük olanı onlara imamlık yapsın.”¹⁶

Başka bir rivayette, yukarıda yer alan hadis şöyledir: “ (Namaz kılacak olan) Toplumun en iyi Kur’an okuyanı onlara imamlık yapar. Eğer Kur’an okuma(Kıraat) konusunda eşit iseler, Sünnet’i en

¹⁴ Bkz. Amidi Seyfüddin, el-İhkam fi Usul’l-Ahkam, Darü’l-Kitabi’l-Arabi yay. Beyrut. c. 1 s. 98 Zerkeşi Bedrüddin, el-Bahrü’l-Muhit, Darü’l-Kütübi’l-İlmiye yay. Beyrut. c. 2 s. 57 vd.

¹⁵ Alaj, a.g.e. s. 111 vd.

¹⁶ Bkz. Ayni, Bedrüddin, Umdetü’l-Kari Şerhu Sahihi’l-Buhari, Darü’l-İlim yay. Beyrut. c. 6 s. 274 Azimabadi Muhammed, Avnü’l-Ma’bud Şerhu Süneni Ebi Davud, Darü’l-Kütübi’l-İlmiye yay. Beyrut. c. 2 s. 175

iyi bilenleri, eğer Sünnet konusunda eşit iseler, hicrette en önce olanları, eğer hicrette eşit iseler, en önce Müslüman olanları (imamlık yapısın).” Bu rivayette olduğu gibi, sıralamada daha az değişiklik gösteren farklı rivayetler de mevcuttur¹⁷

Bütün bu rivayetlerde yer alan sıralamalarda, tertibi bildiren (fe) bağlacı kullanılmıştır. Bunu dikkate alan İslam hukukçuları, konuyu bir kural halinde ifade ettiklerinde de aralarında, tertibi bildiren (fe) veya (sümme) bağlaçlarını kullanmışlardır.

Hanefilerden Muhammed er-Razi (H.666) şöyle der:”İmamlığa en öncelikli (evla) olan, fıkhi en iyi bilendir, sonra en iyi Kur’an okuyandır, sonra en takvalı olandır, sonra en yaşlı olandır, sonra en güzel ahlaklı olandır, sonra nesepeçe en şerefli olandır.”¹⁸ Sıralamaya bakıldığında, hadis rivayetlerinde yer alan “en önce hicret eden” ile “en önce Müslüman olan” tabirlerine yer verilmediği görülmektedir, çünkü bu iki kesim sadece sahabe dönemi için söz konusudur. Buna karşın hadiste yer almayan “fıkhi en iyi bilen”, “en takvalı olan”, “ahlakı en güzel olan” ve “nesepeçe en şerefli olan” tabirlerine yer verilmiştir.

Şafiilerden Şirazi (H.476) bu konuda şöyle der: “Sünnet olan, toplumun en iyi Kur’an okuyan ve fıkhi en iyi bileninin onlara imamlık yapmasıdır.”¹⁹ Şirazi, hadiste birinci sırada sadece “en iyi Kur’an okuyan” tabiri yer alırken kendisinin neden buna “fıkhi en iyi bilen”i de eklediğini şöyle açıklar, “ Sahabenin en çok Kur’an okuyanı aynı zamanda en çok fıkhi bileni idi, çünkü onlar Kur’an okurken aynı zamanda hükümlerini de öğreniyorlardı. Ayrıca, namazın sıhhatı (tam ve doğru kılınışı) hem kıratı hem de fıkhi gerektirir. Buna binaen, ikisine de ehil olan kişi öncelikli olur. Eğer iki kişiden biri kıraatta veya fıkhıta diğerinden daha iyi ise, daha iyi olan kişi öncelik hakkını kazanacaktır. Buna karşın, eğer biri fıkhıta diğeri de kıraatta daha iyi ise fıkhıta daha iyi olan tercih edilecektir, çünkü bazen, içtihadı gerektirecek bir durum namazın içinde meydana gelebilir.”

Şirazi, fıkhi ve kıraatta eşitlik durumunda ise İmam Şafii’nin iki görüşe sahip olduğunu ve kendisinin İmamın yeni görüşünü değil eski görüşünü tercih ettiğini açıkça dile getirir. İmam Şafii’nin Bağdat’ta iken sahip olduğu eski görüşüne (Kavl-ı Kadim) göre ikinci sıra olarak “Nesepeçe en şerefli olan önceliklidir, sonra en önce hicret eden sonra da en yaşlı olan (önceliklidir).” Mısır’a gittikten sonra sahip olduğu yeni görüşüne (Kavl-ı Cedid) göre ise:”En yaşlı olan öncelikli olur, sonra nesepeçe en şerefli olanı sonra da en önce hicret edeni (öncelikli olur.)”²⁰

Nevevi (H.676), Şirazi’nin birinci sırada “fıkhi en iyi bilen” kişiyi tercih etmesini tasvib eder ve bu görüşün daha önce İmam Ebu Hanife (H.150)ve İmam Malik (H.179) gibi büyük imamlar tarafından da benimsendiğini dile getirir. Fakat Şirazi’nin tercih ettiği İmam Şafii’nin eski görüşüne katılmaz ve şöyle der: “En önce hicret eden” ve “en yaşlı olan” kişilere öncelik verilmesi tercihe değerdir.”²¹

Hem Razi hem de Şirazi’nin cümlelerine baktığımız zaman şu noktaları tespit edebiliriz.

- a) Konuyla ilgili hadislerde öncelikli kişiler sıralanırken, aralarında tertibi bildiren bağlaç kullanıldığı için her ikisi de böyle bir bağlaç kullanmışlardır.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. İbn Esir, Mecdüddin, Cami’ü’l-Usul fi Ahadisî’r-Rasul, Darü’l-Fikr yay. Beyrut. c. 5 s. 574

¹⁸ Razi Muhammed, Tühfetü’l-Müluk, Darü’l-Beşair yay. Beyrut. s. 88

¹⁹ Nevevi Yahya, el-Mecmu’, Darü’l-Kütübi’l-İlmiye yay. Beyrut. c. 4 s. 283

²⁰ Şirazi İbrahim, el-Muhezzeb, Darü’l-İlim yay. Beyrut. c.1 s.98

²¹ Nevevi, a.g.e. c. 4 s. 284

- b) Her ikisi de, tertibin var olduğunu ancak bağlayıcı olmadığını başta ifade etmişlerdir. Razi, “evla” tabirini kullanırken, Şirazi, “sünnet” tabirini kullanmıştır.
- c) Her ikisi de, hadislerde yer alan tertipte sahabe döneminin dikkate alındığını düşünerek, yeni bir düzenlemeyle konuyu genel bir kural haline getirmişlerdir. Örnek olarak; her ikisi de “fıkhi en iyi bilen” kişiyi birinci sıraya yerleştirmişlerdir.
- d) Her ikisi de, hadiste yer alan seçeneklerle yetinmeyip yeni seçenekler eklemişlerdir. “Ahlaki en iyi olan” ve “Nesepçe en şerefli olan” vb. gibi

2) Sünnetteki Uygulama

Kur’an’da bazen, yapılması istenen işler sıralanmış ve aralarında tertibi bildirecek bağlaç da kullanılmamıştır. Buna rağmen İslam hukukçuları bu işler arasında tertibin var olduğunu kabul etmişlerdir. Çünkü peygamber (sav) bu işleri hep Kur’an’daki sıraya uygun olarak yapmıştır. Bu duruma göre, işler arasındaki tertibi bildiren unsur, bağlaç olmayıp peygamberin uygulamasıdır.

Bu duruma “Abdestteki tertib”i örnek olarak verebiliriz. Abdest alma şekli konusunda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: “Ey iman edenler! Namaza kalkmak istediğiniz zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın.)” (Maide:6)

Görüldüğü gibi ayette, abdest almak için yapılacak şeyler; yüzün yıkanması, ellerin dirseklere kadar yıkanması, başın mesh edilmesi ve ayakların topuklara kadar yıkanması şeklinde sıralanmış ve aralarında tertibi bildirmeyen (ve) bağlacı kullanılmıştır. Ancak peygamber (sav) daima bu sıraya riayet ederek abdest almıştır.

Hanefiler, burada tertibin var olduğunu ancak vacip olmayıp sünnet olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda dile getirilen gerekçeler şunlardır.²²

- a) Abdest için yapılacak işler sıralanırken, aralarında tertibi bildirmeyen (ve) bağlacı kullanılmıştır.
- b) Peygamberin devamlı aynı sırayı takip etmesi bu sıranın rükün olduğunu göstermez. Nitekim abdestte daima ağızını ve burnunu da yıkamış ama bu yıkama rükün (asli unsur/olmazsa olmaz) olarak kabul edilmemiştir.
- c) Rükün olan, belirli organların su ile yıkanması/mesh edilmesi ile temiz kılınması yani “Tathir”dir. O da tertib olmadan da olur.
- d) Peygamber (sav) in teyemmüm alırken, önce kollarını sonra yüzünü meshettiği rivayet edilmektedir. Bu da teyemmümde tertibin rükün olmadığını göstermektedir. Teyemmüm abdestin yerine geçtiğine göre, abdestte de tertib rükün olmamalıdır.
- e) Peygamber (sav) in abdest alırken (bir seferinde) başını meshetmeyi unuttuğu ve abdest işi bittikten sonra hatırladığında sadece avucundaki ıslaklıkla başını meshettiği rivayet edilmektedir. Eğer tertib rükün olsaydı ayaklarını tekrar yıkaması gerekecekti.

²² Bkz Serahsi Muhammed, el-Mebsut, Darü’l-Fikr yay. Beyrut, c. 1 s. 99 İbn Nuceym Zeynüddin, el-Bahrü’r-Raik Şerhu Kenzi’d-Dekaik, Darü’l-Ma’rife yay. Beyrut, c. 1 s. 28

Şafiiler ise, abdestte tertibin farz/rükün olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda şu gerekçeleri ileri sürmüşlerdir.

- a) Peygamber (sav) abdest alırken, daima ayetteki sıralamaya riayet etmiştir. Eğer tertib farz olmasaydı, cevazı göstermek için bazen riayet etmezdi.²³
- b) Hac farızasında yer alan “Safa-Merve arasındaki gidiş-geliş(sa’y)” için, sahabe tarafından Peygamber (sav)e “Hangisinden başlayalım? “ diye sorulduğunda cevabı şöyle olmuştur: “ Allah’ın başladığıyla başlayın.”²⁴ Kur’an’da “Safa” önce zikredildiğine binaen sa’y için Safa’dan başlanmıştır. Peygamber (sav) in hem sözlü hem de fiili sünneti böyle olunca Hanefiler de bunu şart kabul etmişlerdir, yani eğer Merve’den başlansa Safa’ya kadar gelişleri geçersiz olup Safa’dan sonra “sa’y” başlamış olacaktır. Oysa Safa ve Merve Kur’an’da zikredilirken, aralarında –abdestte sıralananlar arasında olduğu gibi- tertibi bildirmeyen (ve) bağlacı kullanılmıştır. Buna göre Hanefilerin burada tertibin şart olduğunu kabul etmelerinin nedeni, bağlaç olmayıp Sünnetteki uygulamadır.²⁵ Peygamber (sav) de, “Allahın başladığıyla başlayın.” cümlesiyle, bu uygulamanın nedenini “Kur’an’da Safa’nın Merve’den önce zikredilmesi” olarak beyan etmiş olmaktadır. Şafiilere göre abdestte de aynı durum mevcuttur ve tertibin farz /rükün olması gerekir.
- c) Kur’an’da abdest için üç yıkama (yüzün, dirseklere kadar ellerin, ayakların) ve bir mesih (başın) zikredilmiştir. “yıkayın” yükleminden sonra üç organ sıralanırken, son organ olan ayaklar zikredilmeden, araya “ve başlarınızı mesh edin” cümlesi alınmıştır. Başka bir ifade ile, “yıkayın” yüklemi ile nesnesi arasına başka bir cümle girmiş olmaktadır. Bu da çok önemli bir şey için olmalıdır ki, o da tertibin gerekliliği/şart oluşudur.
- d) Ayette abdestin vacipleri/rükünleri zikredilmiş olup sünnetleri zikredilmemiştir. Buna göre aralarındaki sıralamayı da rükün kabul etmek gerekir.
- e) Peygamber (sav), abdest için gerekli olan yıkamaları ve meshi birer sefer –çünkü ondan fazlası sünnettir- ayetteki tertibe uygun olarak yerine getirdikten sonra şöyle buyurmuştur: “ O olmadan Allahın, namazı kabul etmeyeceği abdest işte budur.”²⁶ Sadece abdestin farzlarına yer verildiği bu abdestte ”tertib” de vardır.
- f) Peygamber (sav) in şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: “Kişi her organını yerinde temizlemedikçe (yıkamasıyla-meshiyle), Allah onun namazını kabul etmez. Önce iki elini yıkayacak sonra yüzünü yıkayacak sonra kollarını yıkayacak sonra başını mesh edecek sonra

²³ Nitekim Hz. Aişe şöyle der: Bir gece peygamber (sav) cami’de namaz kıldı, bazı insanlar da onunla birlikte (tabi olarak) namaz kıldılar. Ertesi gece namaz kıldığında insanlar daha çoğaldılar. Üçüncü veya dördüncü gecede sayıları daha fazla olunca peygamber onların yanına çıkmadı. Sabah olduğunda (bazı rivayetlerde, sabah namazından sonra) şöyle buyurdu. “Yaptıklarınızı gördüm, sizin yanınıza gelmekten beni alıkoyan, size farz kılınacağına dair korkumdan başka bir şey değildi.” Hz. Aişe şunu da ekler “ Bu da Ramazan ayındaydı.” Bkz. Ayni, Bedrüddin, Şerhu Sünen-i Ebi Davud, Mektebetü’r-Rüşd yay. Riyad, c. 5 s. 227 İbn Receb,Zeynüddin, Fethü’l-Bari, Darü’l-İlim yay. Beyrut, c. 5 s. 480

²⁴ Nesai’nin rivayetinde emir kipi “başlayın” yer alırken, Sahih-i Müslim’de gelecek/geniş zaman kipi “başlayacağız/başlarız” yer almıştır. Bkz. Nevevi, Şerhu Sahih-i Müslim, Darü’l-İlim yay. Beyrut, c. 7 s. 110 San’ani Muhammed, Sübülü’s-Selam, Darü’l-Ma’rife yay. Beyrut, c. 1 s. 48

²⁵ Bkz. Şeybani Muhammed, el-Mebcut, Darü’l-Fikir yay. Beyrut. c.2 s. 375 Kasani Alaüddin, Bedai’ü’-s Sanai’, Darü’l-Kütübi’l-İlmiye yay. Beyrut. c. 4 s. 254

²⁶ Mısri, Alaüddin, Şerhu Sünen-i İbn Maceh, Darü’l-Fikir yay. Beyrut. c. 1 s. 85 Huseeyni, Takiyyüddin, Kifayetü’l-Ahyar, Darü’l-İlim yay. Beyrut, c. 1 s. 20

da ayaklarını yıkayacaktır.”²⁷ Bu hadiste sıralananlar arasında, tertibi bildiren ve “sonra” anlamını veren (sümme) bağlacı kullanılmıştır.

Şafiilerden Nevevi (H.676), bu son zikredilen hadis hakkında şöyle der: “ Şafiiler, “sümme” bağlacından dolayı tertibin açıkça yer aldığı bu hadisi delil olarak göstermişler, ancak bu hadis bilinmeyen (gayr-ı ma’ruf) zayıf bir hadistir.” Nevevi, Hanefilerin delil olarak getirdiği “Peygamberin abdest alırken başını mesh etmeyi unuttuğu ve sonra hatırladığında sadece başını mesh etmekle yetindiği” ne dair hadisin zayıf olduğunu da dile getirir.²⁸

Hanefilerden İbn Nuceym (H.970) Nevevi’nin bu iki hadis hakkındaki değerlendirmesini teyit eder nitelikte zikreder ve konuyla ilgili değerlendirmesinin sonunda şöyle der: “ el-Hasıl, “Tertib”in farz olmadığına dair delil getirmeye gerek yoktur, çünkü asıl olan odur. Tertib’in farzietini iddia eden onu ispatlamalıdır.”²⁹

Bütün bu verilerden şu sonuca varabiliriz; Abdestte tertib vardır ve bu tertibin kaynağı bir bağlaç olmayıp sünnetteki uygulamadır. Bu konuda ittifak olmasına rağmen, tertibin hükmü konusunda ihtilaf olmuştur. Hanefiler buradaki tertibin sünnet olduğunu söylerken, Şafiiler farzdır demişlerdir.

3) Hukuki Konum

Bazen, İslam hukukuna göre, bir konuda bir çok hak/hak sahibi söz konusu olur, ancak bunlar hakkında bir sıralama/tertib ne Kur’an’da ne de sünnette mevcuttur. Bundan dolayı, aralarındaki sıralamayı bildiren bir bağlaçtan bahsedilemeyeceği gibi, sünnetteki uygulamadan da bahsedilemeyecektir. Bu durumda İslam hukukçuları, bu haklar arasında alt-üst ilişkisi “hukuki konum” belirleyerek bir sıralama meydana getirirler. Böylece bu haklar arasında bir çakışma olduğunda, hangilerinin öncelikli olduğu da açıklanmış olmaktadır.

Bu duruma “Terike’ye taalluk eden haklar” ı örnek olarak verebiliriz. Terike; Ölünün geride bıraktığı mallar ve haklardır.³⁰

İslam hukukçuları, terikeye taalluk eden hakları şöyle sıralamışlardır:

- Terikenin kendisine taalluk eden başkasına ait haklar. Ölen kişinin daha hayatta iken kendi borcuna karşılık olarak başkasının yanına rehin olarak bıraktığı malı buna örnek olarak verebiliriz. Bu hak, kişi hayatta iken sabit olduğundan ve belirli bir mala taalluk ettiğinden, ölünün kefen vb. teçhiz masraflarından da önce geldiği kabul edilmiştir.³¹
- Ölünün teçhiz masrafları. Yıkanma ücreti, güzel koku, kefen ve mezarın kazılması gibi bazı şeylerin masrafları ikinci sırada yer alır. Çünkü bunlar ölünün temel ihtiyaçları olarak kabul edilmiştir.,
- Ölünün borçları. Ölünün üzerinde bulunan başka kişilere ait borçlar üçüncü sırada ödenmesi gereken haklardır. Hacc kefareti vb. İlahi borçlar da bu kısma girer. Hanefilere göre ilahi borçlar ölümle düşer (varisler tarafından mirastan çıkarılması zorunluluğu kalkar.). Ancak

²⁷ Rafii, Abdülkerim, Şerhü’l-Veciz, Darü’l-İlim yay. Beyrut, c. 1 s. 347

²⁸ Nevevi, el-Mecmu’, c. 1 s. 446

²⁹ İbn Nuceym, el-Bahrü’r-Raik, c. 1 s. 27

³⁰ Dimyati, Muhammed, İnetü’t- Talibin, Darü’l-Fikr yay. Beyrut, c. 3 s. 220 İbn Nuceym, el-Bahrü’r-Raik, c. 8 s. 480

³¹ Bkz. Dimyati, İnetü’t-Talibin, c. 3 s. 120 İbn Nuceym, el-Bahrü’r-Raik, c. 8 s. 480 Haskifi Alaüddin, ed-Dürü’l-Muhtar, Darü’l-Fikir yay, Beyrut, c. 6 s. 439

ölünün vasiyeti varsa terikeden bu sırada çıkarılması gerekir. Bununla birlikte, insanların borçlarından sonra ödenir, çünkü Allah'ın rahmeti geniş olduğundan borcunu affedebilir.³² Şafilere göre ise, ilahi borçlar ölümle düşmezler ve insanların borçlarından önce ödenmesi gerekir.³³

- d) Ölünün vasiyetleri. Ölünün, varisleri dışındaki kişiler için yaptığı vasiyetler, terikenin üçte biri oranını geçmemek üzere, yerine getirilmesi gerekir. Üçte bir oranını aşma durumunda varislerin rızası aranır, Vasiyetler, ölümle sabit olduğundan, hayatta iken sabit olan borçlardan sonra gelir. Kur'an'da, mirasın paylaşılması için "vasiyette bulunacağı bir vasiyet veya (var olan) borcundan sonra" (Nisa:11.12) kaydını getirmiştir. Buna göre mirasın paylaşımı kesin olarak "borç" ve "vasiyet" ten sonra yer almaktadır, ancak bu ikisinden hangisinin önce olacağı ayette anlaşılmamaktadır. Hatta "vasiyet" in "borç" tan önce zikredilmesi onun öncelikli olduğunu bile düşündürmektedir. Ancak daha önce zikrettiğimiz hukuki konularından dolayı bütün İslam hukukçuları borcu vasiyetten önceye almışlardır.³⁴
- e) Terikenin kalan kısmının varisler arasında paylaşılması.

Görüldüğü gibi, buradaki sıralama esas itibariyle "hukuki konum" dikkate alınarak belirlenmiştir. İslam hukukçuları bu sıralamayı verirken, tertibin gerekliliğini bildirmek için sıralananlar arasında genellikle "sümme" bazen de "fe" bağlaçlarını kullanmışlardır.³⁵

SONUÇ

İslam hukukunda "Tertib" konusu çok geniş olup ibadetler ve muamelat başta olmak üzere, her alanda kendini göstermektedir. Makalemizde, tertibin özünü verecek şekilde hem hukukullah hem de hukuku'l-İbad alanlarından örnekler vererek açıklamaya çalıştık. Verilen bilgilerden şu sonuçlara varabiliriz.

-İslam hukunun temel iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet Arapçadır. Meşhur Arap dil bilimcisi Sibeveyhi'nin dediği gibi; Araplar, tertibe çok önem verirler ve konuşmalarında dile getirecekleri bir çok şey varsa kesinlikle onları önem/ilgi sırasına göre sıraya dizerler.

- Arapçada tertibi bildiren bağlaçlar olduğu için, Araplar konuşmalarında sıralamak istedikleri şeylerin arasında bu bağlaçları kullanarak amaçlarını ifade etmiş olurlar. Buna binaen, cümlelerindeki tertibi öğrenmenin en doğal yolu kullanılan bu bağlaçları dikkate alıp değerlendirmektir.

- Araplar çoğu zaman, sıralamak istedikleri şeylerin lafızlarına değil, manalarını dikkate alıp aralarındaki zaman, tabiat, konum, sebep-sonuç ilişkisi vb. münasebetleri değerlendirerek aralarında bir tertib oluştururlar.Bazen de lafzı dikkate aldıkları olmuştur.

- Tertibin bu genel nedenleri dışında, İslam hukukunda tertibin özel nedenleri de vardır. İslam hukukunun temel kaynaklarından bir hüküm çıkarılırken, tertibi bildiren bir bağlacın kullanılıp kullanılmadığına özellikle dikkat edilmiştir. Bağlaç kullanılmamış ise de, metinde sıralanmış şeyler

³² İbn Nuceym, el-Bahrü'r-Raik, c. 8 s. 492

³³ Ğamravi Muhammed, es-Siracü'l-Vehhac, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut, s. 310

³⁴ İmam Şafii, " Bu konuda hiçbir ilim ehlinin muhalefet ettiğini bilmiyorum" demiştir. Bkz. Şafii, el-Ümm, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut, c. 4 s. 87

³⁵ Bkz. Haskifi, ed-Dürrü'l-Muhtar, c. 6 s. 439 İbn NUceym, el-Bahrü'r-Raik, c. 8 s. 490 Nevevi, el-Mecmu', c. 16 s. 53 Ensari, Zekeriya, Fethü'l-Vehhab, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut, c. 2 s.3

peygamber (sav) tarafından yerine getirilirken aynı sıraya hep riayet edilmiş ise, bu da bir tertib nedeni olarak kabul edilmiştir.

- Bu ikisi de yoksa İslam hukukçuları, sıralayacakları şeyler arasında bir tertib oluştururken onları hukuki açıdan değerlendirip “hukuki konumları” nı tesbit ederek ona göre sıralamışlardır. Bu sıralamayı bildirmek için de aralarında, tertibi bildiren bağlaçlar kullanmışlardır.

KAYNAKÇA

- 1- Alai Salahuddin, el-Fusulü'l-Müfide fi el-Vavi'l-Mezide, Darü'l-Beşir yay, Umman
- 2- Amidi Seyfüddin, el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam, Darü'l-Kitabi'l-Arabi yay. Beyrut
- 3- Ayni, Bedrüddin, Umdetü'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buhari, Darü'l-İlim yay. Beyrut
- 4- Azimabadi Muhammed, Avnü'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebi Davud, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut
- 5- Ayni, Bedrüddin, Şerhu Sünen-i Ebi Davud, Mektebetü'r-Rüşd yay. Riyad
- 6- Cürcani, Ali, et-Ta'rifat, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay, Beyrut
- 7- Cevzi, İbn Kayyım, Bedaiü'l-Fevaid, Mektebetü Nezzar el-Mustafa el-Baz yay. Mekke 1996
- 8- Cezeri, Ebu's-Saadat el-Mubarek, en-Nihayet fi Garibi'l-Hadisi ve'l-Eser.el-Mektebetü'l-İlmiye yay. Beyrut
- 9- Dimiyati, Muhammed, İlanetü't- Talibin, Darü'l-Fikr yay. Beyrut
- 10- El-Bekri Muhammed, Delilü'l-Falihin li Turuki Riyazu's-Salihin
- 11- Ensari, Zekeriya, Fethü'l-Vehhab, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut, c. 2
- 12- İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, (r t b maddesi) 1/409
- 13- İbn Nuceym Zeynüddin, el-Bahrü'r-Raik Şerhu Kenzi'd-Dekaik, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut
- 14- İbn Esir, Mecdüddin, Cami'ü'l-Usul fi Ahadisi'r-Rasul, Darü'l-Fikr yay. Beyrut.
- 15- İbn Receb, Zeynüddin, Fethü'l-Bari, Darü'l-İlim yay. Beyrut,
- 16- İbn Esir, Mecdüddin, Cami'ü'l-Usul fi Ahadisi'r-Rasul, Darü'l-Fikr yay. Beyrut.
- 17- Haskifi Alaüddin, ed-Dürrü'l-Muhtar, Darü'l-Fikir yay, Beyrut
- 18- Huseeyni, Takiyyüddin, Kifayetü'l-Ahyar, Darü'l-İlim yay. Beyrut
- 19- Ğamravi Muhammed, es-Siracü'l-Vehhac, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut
- 20- Kasani Alaüddin, Bedai'ü'-s Sanai', Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut.
- 21- Mısri, Alaüddin, Şerhu Sünen-i İbn Maceh, Darü'l-Fikir yay. Beyrut
- 22- Nevevi, Şerhu Sahih-i Müslim, Darü'l-İlim yay. Beyrut
- 23- Nevevi Yahya, el-Mecmu', Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut
- 24- Razi Muhammed, Tühfetü'l-Müluk, Darü'l-Beşair yay. Beyrut
- 25- Rafii, Abdülkerim, Şerhü'l-Veciz, Darü'l-İlim yay. Beyrut
- 26- Razi Fahrüddin. et-Tefsirü'l-Kebir, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi yay. Beyrut
- 27- Serahsi Muhammed, el-Mebcut, Darü'l-Fikr yay. Beyrut
- 28- San'ani Muhammed, Sübülü's-Selam, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut

- 29- Şafii, el-Ümm, Darü'l-Ma'rife yay. Beyrut, c.
- 30- Şeybani Muhammed, el-Mebcut, Darü'l-Fikir yay. Beyrut
- 31- Şirazi İbrahim, el-Muhezzeb, Darü'l-İlim yay. Beyrut.
- 32- Tefsirü'Kur'an'il-Azim, Daru Tayyibe yay. Suudi Arabistan. 1999
- 33- Zerkeşi Bedrüddin, el-Bahrü'l-Muhit, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye yay. Beyrut

www.esosder.org